

STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA

1

**UNIwersYTET WARSZAWSKI
KATEDRA UKRAINISTYKI**

**STUDIA UCRAINICA
VARSOVIENSIA**

1

Warszawa 2013

Redaktor naczelny – *dr hab. Irena Mytnik*

Sekretarz redakcji – *dr Katarzyna Jakubowska-Krawczyk*

Rada Naukowa – prof. dr hab. **Stefania Andrusiw** (Katolicki Uniwersytet Lubelski), dr hab. **Lidia Hnatiuk** (Uniwersytet im. T. Szewczenki w Kijowie), prof. dr hab. **Pawło Hrycenko** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie), dr **Katarzyna Jakubowska-Krawczyk** (Uniwersytet Warszawski), dr hab. **Iryna Kononenko** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Witalij Kononenko** (Uniwersytet Przykarpacki w Iwano-Frankiwsku), prof. dr hab. **Halyna Maciuk** (Uniwersytet im. I. Franki we Lwowie), dr **Paulina Olechowska** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Switłana Medwid’-Pachomowa** (Uniwersytet Użhorodzki), dr **Switłana Romaniuk** (Uniwersytet Warszawski), prof. dr hab. **Wiktor Szulhacz** (Narodowa Akademia Nauk w Kijowie), prof. dr hab. **Wanda Szulowska** (Polska Akademia Nauk w Warszawie), prof. dr hab. **Roman Wasylyk** (Lwowska Narodowa Akademia Sztuki), prof. dr hab. **Ewa Wolnicz-Pawłowska** (Uniwersytet Warszawski)

Redakcja językowa – Switłana Romaniuk (język ukraiński), Marta Saniewska (język polski), Alasdair Cullen (język angielski)

Nazwa i adres wydawcy – Katedra Ukrainistyki, ul. Szturmowa 4, 02-678 Warszawa, Uniwersytet Warszawski, tel./fax (22) 55 34 252, e-mail: studiaucrainica.ku@uw.edu.pl, www.ukraina.uw.edu.pl

Publikację opiniowali do druku: dr Oksana Baraniwska, dr Halina Czuba, dr Iryna Dudko, prof. dr hab. Adam Fałowski, dr Natalia Galona, prof. dr hab. Wasyl Greszczuk, dr Oksana Kałyta, dr Mirosława Kawecka, dr Iryna Konstankewycz, dr Natalia Kostusiak, prof. dr hab. Aleksander Kratochwil, prof. dr hab. Jarosław Krawczenko, dr Natalia Krenska, dr Paweł Krupa, dr Ryszard Kupidura, prof. dr hab. Switłana Łupij, dr Ołena Małanij, dr Łarysa Marczyło, dr Albert Nowacki, dr Ołena Nowikowa, dr Jana Ostapczuk, dr Roman Ostasz, dr Kateryna Parszak, prof. dr hab. Marija Pluszcz, dr hab. Jakub Sadowski, dr Tetiana Wirczenko, dr Ołeksij Worobec’, prof. dr hab. Andrés Zoltán.

Copyright by Katedra Ukrainistyki UW

ISSN 2299-7237

Nakład 200 egz.

Skład, łamanie, druk i oprawa:

Sowa – Druk na życzenie

www.sowadruk.pl

tel. (+48) 22 431 81 40

Spis treści

Słowo wstępne	13
JĘZYKOZNAWSTWO	
<i>Антонів Олександра, Синчак Олена</i>	
Україна-Польща: діалог культур, або про нову концепцію підручника з української мови для поляків	15
<i>Арібжанова Ірина</i>	
Структурна схема простого речення	25
<i>Чучвара Адріана</i>	
Індивідуальний когнітивний досвід учня: знання про прізвиська	35
<i>Дудко Ірина</i>	
Функціонально-ономасіологічні аспекти дослідження транспозиційних значень часових форм дієслова в українській мові	47
<i>Гальона Наталія</i>	
Денотативний і синтагматичний аспекти типології предикатів	67
<i>Jeż Magdalena</i>	
Структурно-граматична характеристика туристичних термінів в українській і польській мовах	77
<i>Коломийцева Вікторія</i>	
Про неповні речення української мови	85
<i>Кононенко Ірина</i>	
Дієслівна деривація в українській і польській мовах	93
<i>Кононенко Віталій</i>	
Лінгвоконцепти Євгена Плужника	107
<i>Космеда Тетяна</i>	
Статус щоденникового жанру: проблема визначення в межах теорії щоденниковознавства	119
<i>Костусяк Наталія</i>	
Функційно-комунікативні ознаки стверджувальної / заперечної модальності	133
<i>Кравченко Людмила</i>	
Пропатроніми в українських говірках	143
<i>Лавриненко Світлана</i>	
Мовні знаки договірних прецедентів в українських казках	151

<i>Макарець Юлія</i>	
Структурно-семантичні особливості перифразових номінацій (на матеріалі української публіцистики початку ХХІ ст.)	161
<i>Межов Олександр</i>	
Причинні синтаксеми у структурі простого ускладненого речення . . .	173
<i>Мойсієнко Анатолій</i>	
Огієнківський словник Шевченкової мови	181
<i>Мутнік Ірена</i>	
Antroponimia szlachty ukraińskiej i bojarów w XVI–XVIII w.	189
<i>Осташ Любов, Осташ Роман</i>	
Українські особові імена сер. ХVІІ ст. як об'єкт лексикографії	207
<i>Різник Сергій</i>	
Валентний потенціал дієслова як предикативного ядра українського речення	223
<i>Романюк Світлана</i>	
Обставинні прислівники і їхня роль у вираженні часу в реченні	229
<i>Сирко Ірина</i>	
Образ національного простору в щоденнику М. Галабурди-Чигрин . . .	239
<i>Соколова Світлана</i>	
Художній переклад як зона прояву соціокультурної та власне мовної асиметрії	251
<i>Szulowska Wanda</i>	
Nazwiska mieszkańców Draganówki i Poczapiniec dawnego powiatu tarnopolskiego	267
<i>Трумко Оксана</i>	
Стратегія конфронтативності та засоби її реалізації в сімейному дискурсі (на матеріалі творів І. Франка)	277
<i>Воробець Олексій</i>	
Інструменталь у світлі відмінкової граматики (на матеріалі неелементарних речень із прийменниково-субстантивними комплексами)	289
LITERATUROZNAWSTWO I KULTUROZNAWSTWO	
<i>Хороб Степан</i>	
Поетика ремарки в українській модерністській драмі поч. ХХ ст.	303
<i>Delura Sebastian</i>	
Czas fabularny w dramacie Łesi Ukrainki <i>Rufin i Pryscylla</i>	313

<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
Poezja T. Szewczenki w kontekście europejskich dążeń wolnościowych	333
<i>Кицан Олена</i>	
Сучасна діаспорна література (на прикладі поезії Тараса Девдюка)	345
<i>Козлов Роман</i>	
Змістові шари оповідання Івана Франка <i>Odi profanum vulgus</i>	355
<i>Кравченко Ольга</i>	
Поліптих <i>Чудеса св. Яна з Дуклі</i> у церкві св. Андрія у Львові	363
<i>Кравченко Ярослав</i>	
Софія Налепінська-Бойчук: від Лодзі до Києва – шлях, довжиною у життя	371
<i>Марчук Руслана</i>	
Функціонування бібліотеки Варшавського університету: спроба використання досвіду	383
<i>Nowacki Albert</i>	
Europejskie dylematy Mykoły Chwyłowego	391
<i>Olechowska Paulina</i>	
Dyskurs feministyczny we współczesnej literaturze ukraińskiej?	401
<i>Stefanowska Lidia</i>	
Terror historii w odrodzeniu literackim w epoce DP (1945–1949). Zarys problematyki	417
<i>Соболь Валентина</i>	
Творча жінка в літературі бароко: сучасний погляд	437
<i>Вірченко Тетяна</i>	
Переосмислення Голодомору в сучасній українській драматургії крізь конфліктологічний вимір	451
<i>Zambrzycka Marta</i>	
Scenariusz podróży inicjacyjnej na przykładzie powieści Walerija Szewczuka <i>Spowiedź</i>	467
RECENZJE I SPRAWOZDANIA	
<i>Бородица Світлана</i>	
Н. Гавдида, <i>Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Лепкого</i>	477
<i>Drobiszewska Urszula</i>	
Sprawozdanie z IX Ogólnopolskiej Naukowej Konferencji Młodych Ukraińców (Warszawa, 29 maja 2012)	483

<i>Дудко Ірина</i>	
С. Романюк, <i>Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові</i>	487
<i>Гойсак Вікторія</i>	
I. Kononenko, I. Mytnik, E. Wasiak, <i>Słownik tematyczny polsko-ukraiński</i> . . .	493
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
XIX-wieczna Galicja odkryta na nowo. D. Sosnowska, <i>Inna Galicja</i>	499
<i>Kurpidura Julia</i>	
Мирослава Дядюк, <i>Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю</i> . . .	505
<i>Кузь Галина</i>	
I. Кононенко, О. Співак, <i>Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів</i>	511
<i>Mytnik Irena</i>	
Л. О. Кравченко, <i>Прізвища Лубенщини</i>	515
<i>Mytnik Irena</i>	
В. М. Мойсієнко, <i>Фонетична система українських поліських говорів у XVI-XVII ст.</i>	519
<i>Romaniuk Switłana</i>	
В. Кулик, <i>Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки</i>	523
<i>Sapiewska Marta</i>	
О. Палінська, О. Туркевич, <i>Крок-1. Підручник української мови для іноземців А1-А2</i>	531
<i>Семенюк Світлана</i>	
Щорічний Інтернет-форум українців у Мюнхені (Міжнародна науково-практична Інтернет-конференція <i>Діалог мов – діалог культур. Україна і світ</i> та збірники наукових праць учасників конференції)	535
Noty o autorach	547

Contents

Introduction	13
LINGUISTISC	
<i>Antoniv Oleksandra, Synchak Olena</i>	
Ukraine– Poland: dialogue of cultures, or on a new concept of Ukrainian language textbook for Poles	15
<i>Aribzhanova Iryna</i>	
Models of simple sentences	25
<i>Chuchvara Adriana</i>	
Individual cognitive experiences of pupils: knowledge of nicknames	35
<i>Dudko Iryna</i>	
Functional-onomasiological aspects of research into the transpositional meaning of verbal forms of tenses in modern Ukrainian	47
<i>Halona Nataliia</i>	
Denotative and syntagmatic aspects of predicate classification	67
<i>Jež Magdalena</i>	
The grammatical and structural characteristics of tourism vocabulary in the Ukrainian and Polish languages	77
<i>Kolomyitzeva Viktoriia</i>	
Incomplete sentences in the Ukrainian language	85
<i>Kononenko Iryna</i>	
Derivation of verbs in the Ukrainian and Polish languages	93
<i>Kononenko Vitalii</i>	
The linguistic concepts of Jevgen Pluznik	107
<i>Kosmeda Tetiana</i>	
The status of the diary genre: the problem of definition and the history of investigation	119
<i>Kostusiak Nataliia</i>	
The functional-communicative quality of assertive/negative modality	133
<i>Kravchenko Liudmyla</i>	
Propatronymys in Ukrainian dialects	143
<i>Lavrynenko Svitlana</i>	
Lingual signs of agreement precedents in Ukrainian folk tales	151

<i>Makaretz Yuliia</i>	
Structural and semantic characteristics of periphrasal nominations (based on Ukrainian Journalistic Texts from the Beginning of the XXI Century) . . .	161
<i>Mezhov Oleksandr</i>	
The syntax of cause in the structure of simple and complicated sentences . . .	173
<i>Moiciienko Anatolii</i>	
Ohienko's dictionary of Shevchenko's language	181
<i>Mytnik Irena</i>	
Anthroponymy of the Ukrainian nobility and boyars in 16 th –18 th century . . .	189
<i>Ostash Liubov, Ostash Roman</i>	
Ukrainian personal names from the middle of the XVII century as an object of lexicography	207
<i>Riznyk Serhii</i>	
Valency capability realisation of a verb as a predicative core of Ukrainian sentence	223
<i>Romaniuk Svitlana</i>	
Adverbs denoting circumstances and their role in the expression of tenses in sentences	229
<i>Syrko Iryna</i>	
The image of national space in M. Halaburda-Chyhryn's diary	239
<i>Sokolova Svitlana</i>	
Literary translation as an area of socio-cultural and linguistic asymmetry . . .	251
<i>Szulowska Wanda</i>	
Surnames of residents of Draganówka and Poczapińce, two villages in the former powiat of Tarnopol	267
<i>Trumko Oksana</i>	
Confrontation strategy and means of its realisation in family discourse (based on the works by Ivan Franko)	277
<i>Vorobetz Oleksii</i>	
The instrumental in the light of case grammar (on the material of non-elemental sentences with prepositional-substantive complexes)	289
LITERATURE AND CULTURE	
<i>Khorob Stepan</i>	
Poetics of stage direction in modern Ukrainian drama at the beginning of the XX century	303
<i>Delura Sebastian</i>	
Narrative time in Lesya Ukrainka's drama <i>Rufin and Priscilla</i>	313

<hr/>	
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
The poetical works of Taras Shevchenko from the vantage point of strive for freedom in Europe	333
<i>Kytzan Olena</i>	
Modern diasporic literature (as exemplified in the poetry of Taras Devdyuk)	345
<i>Kozlov Roman</i>	
Layers of content in Ivan Franko's story <i>Odi profanum vulgus</i>	355
<i>Kravchenko Olha</i>	
Poliptych Miracles of St. Jan from Dukla in St. Andrew's Church, Lviv	363
<i>Kravchenko Yaroslav</i>	
Sophia Nalepinska-Boichuk. From Lodz to Kyiv – lifetime	371
<i>Marchuk Ruslana</i>	
Operation of Warsaw University Library: benefitting from experience	383
<i>Nowacki Alber</i>	
Mykola Khvylovyi's European dilemmas	391
<i>Olechowska Paulina</i>	
Feminist discourse in contemporary Ukrainian literature?	401
<i>Stefanowska Lidia</i>	
Terror of history in literary revival in the period of 1945–1949: an outline of main issues	417
<i>Sobol Valentyna</i>	
Creative women in baroque literature: a modern view	437
<i>Virchenko Tetiana</i>	
Rethinking the Great Famine in contemporary Ukrainian drama through conflict dimension	451
<i>Zambrzycka Marta</i>	
Spiritual journey on the example of the Valery Shevchuk's confessions	467
REVIEWS AND REPORTS	
<i>Boroditza Svitlana</i>	
Н. Гавдида, Літературно-малярський дискурс творчості Богдана Ленкого	477
<i>Drobiszewska Urszula</i>	
Proceedings of the 9th Conference of Young Scientists in the Department of Ukrainian Studies at the University of Warsaw (Warsaw, 29th May 2012)	483

<i>Dudko Iryna</i>	
С. Романюк, <i>Структура категорії темпоральності в сучасній українській мові</i>	487
<i>Hoisak Viktoriia</i>	
І. Kononenko, І. Mytnik, E. Wasiak, <i>Słownik tematyczny polsko-ukraiński</i> . . .	493
<i>Jakubowska-Krawczyk Katarzyna</i>	
XIX-wieczna Galicja odkryta na nowo. D. Sosnowska, <i>Inna Galicja</i>	499
<i>Kupidura Julia</i>	
Мирослава Дядюк, <i>Український жіночий рух у міжвоєнній Галичині. Між гендерною ідентичністю та національною заангажованістю</i> . . .	505
<i>Kuz Halyna</i>	
І. Кононенко, О. Співак, <i>Українсько-польський словник міжмовних омонімів і паронімів</i>	511
<i>Mytnik Irena</i>	
Л. О. Кравченко, <i>Прізвища Лубенщини</i>	515
<i>Mytnik Irena</i>	
В. М. Мойсієнко, <i>Фонетична система українських поліських говорів у XVI–XVII ст.</i>	519
<i>Romaniuk Svitlana</i>	
В. Кулик, <i>Дискурс українських медій: ідентичності, ідеології, владні стосунки</i>	523
<i>Saniowska Marta</i>	
О. Палінська, О. Туркевич, <i>Крок-1. Підручник української мови для іноземців A1-A2</i>	531
<i>Semieniuk Svitlana</i>	
Proceedings of the International Virtual Conference on Ukrainian studies. <i>Dialogue of Languages – Dialogue of Cultures. Ukraine from the Global point of view and the conference volume</i>	535
Information about authors	547

Ірина ДУДКО

Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова

Функціонально-ономасіологічні аспекти дослідження транспозиційних значень часових форм дієслова в українській мові

Категорія часу – одна з центральних власне-дієслівних граматичних категорій, яка разом з граматичною категорією способу передає основну синтаксичну категорію речення – предикативність.

Граматична часова локалізація вказує на місце дії (події) на лінії часу стосовно мовленнєвого акту мовця або іншої точки відліку і відповідно має назви абсолютного і відносного часу¹.

Граматичну категорію часу О. Потебня визначав як відношення дії і стану до моменту мовлення: „Граматичний час є відношення дії і стану до моменту мовлення і (оскільки думка усвідомлюється тими, хто думає, первісно тільки у формі мовлення) свідомої думки про них”². У працях О. Ісаченка³ запропонована схема часів, що являє собою багатоступеневу систему бінарних протиставлень, в якій відсутнє чітке розрізнення між теперішнім і майбутнім часами, а також між прямими значеннями та транспозицією.

Важливим для системи часових форм є поняття моменту мовлення. Необхідно розрізнити позамовний момент мовлення і момент мовлення мовний, граматичний. Позамовний момент мовлення – це елемент об’єктивного часу. Мовець визначає час дії з погляду моменту свого мовлення, але цей момент перебуває поза мовою, так само як поза мовою перебувають дії, предмети, явища і відношення об’єктивної реальності. Граматичний же момент мовлення являє собою відображення реального моменту мовлення в мові. Це

---

¹ М. Шелякин, *Функциональная грамматика русского языка*, Москва 2001, с. 93.

² А. Потебня, *Из записок по русской грамматике: в 4 т.*, т. IV, вып. II, Москва 1977, с. 166.

³ А. Исаченко, *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология*, ч. II, Братислава 1960.

елемент системи мови. Він міститься в самій системі часових форм дієслова, в диференційних семантичних ознаках певної системи⁴. Відношення до граматичного моменту мовлення відрізняє одну часову форму від іншої. Кожна часова форма несе у своєму граматичному значенні певне відношення до цього орієнтира. Так, якщо взяти поза контекстом форму *буду писати*, то в ній уже міститься відношення слідування з погляду граматичного моменту мовлення. Узята поза контекстом форма *писав* містить у собі відношення передування, а форма *пишу* – відношення одночасності. У системі часів сучасної української мови зазначені часові відношення знаходять відповідну фіксацію і вираження, водночас знаходять вираження і момент мовлення як центр цієї системи і основний принцип її організації. Мовець використовує ту форму, яка своїм граматичним значенням відповідає меті і змісту висловлення. І тоді часове відношення до граматичного моменту мовлення, що міститься у формі, пов'язується з позамовним моментом мовлення. *Я буду тобі писати* – це майбутній з погляду моменту мовлення мовця. *Він обіцяв, що буде писати* – це майбутній з погляду минулого, до якого належить дія *обіцяв*.

Момент мовлення набуває системно-мовної об'єктивації в тій точці відліку, яка закладена в самій системі граматичних форм часу й інших засобів вираження семантики темпоральності. Ця системно-мовна точка відліку – часовий дейктичний центр – являє собою в певній мовній системі та її підсистемах відображення позамовного моменту мовлення як того центра часової орієнтації, що виступає у процесі мовлення. Часовий дейктичний центр виражений насамперед в системі дієслівних часових форм, а також синтаксичних конструкціях з темпоральною семантикою, лексичних темпоральних конкретизаторів. З ономасіологічного погляду, залежно від мети (комунікативних настанов) повідомлення-висловлення мовець, орієнтуючись на реальний момент мовлення і визначаючи певне відношення передаваного змісту до цієї точки відліку, використовує ті граматичні форми часу та інші мовні засоби, котрі за закладеним у них відношенням до часового дейктичного центру відповідають меті висловлювання⁵. Як зауважує А. Загнітко, дейктичний характер часових форм пов'язаний з їх ономасіологічною орієнтованістю і суб'єктивною інтерпретацією сприйнятого, точкою відліку, яка визначається людиною, що здійснює розподіл події в часі, встановлюючи його довільно, за власним бажанням⁶.

Як зауважує М. Шелякін, мовець встановлює час дії стосовно мовленевого акту, керуючись при цьому відношенням часу дії до свого плінного буття – усвідомлення свого „теперішнього”, яке динамічно переміщується

⁴ А. Бондарко, *Русский глагол* [в:] А. Бондарко, Л. Буланін, Ленінград 1967, с. 80–81.

⁵ *Теорія функціональної граматики: Темпоральність. Модальність*, под ред. А. Бондарко, Ленінград 1990, с. 8–9.

⁶ А. Загнітко, *Теоретична граMATика української мови. Морфологія*, Донецьк 1996, с. 228.

„вперед” разом з об’єктивним часом. Час мовленнєвого акту проявляє «теперішнє» мовця, яке збігається з „теперішнім” партнерів з комунікації, без чого сам по собі мовленнєвий акт не може слугувати точкою відліку для визначення і однозначного розуміння часових періодів⁷.

Отже, потрібно розрізняти момент мовлення, що постійно рухається, як елемент об’єктивного часу і відображення поняття про цей момент, зафіксоване в системі граматичних форм дієслова. У мовленні, в конкретному висловленні мовець, встановлюючи час дії, орієнтується на момент свого висловлення або на який-небудь інший момент позамовного часу. Але для вираження часової віднесеності дії у конкретному випадку використовуються граматичні форми мови, в яких уже закладене граматичне значення часу, встановлене не мовцем, а граматичною мовною системою⁸.

У системі граматичних часів центральне місце посідає форма теперішнього часу. Вона презентує так зване „відкрите існування дії”, натомість форма минулого часу презентує „закрите існування дії”, а форма майбутнього часу – „випереджаюче існування дії”. Форма теперішнього часу має інваріантне значення, яке полягає в „представленні (та уявленні – І. Д.) дії в різних способах її буттєвого статусу як сучасної (одночасної) мовленнєвому акту – поточному буттю мовця, тобто як відкритої, фактично даної для нього, досяжної для спостереження, контролю, безпосереднього впливу і взаємодії, емпірично підтверджуваної і узагальнювальної. Філософи в такому випадку кажуть про „справжнє”, „безпосереднє”, „наявне” буття як результат всього попереднього і вихідний початок всього наступного”⁹.

Отже, ядром категорії часу є теперішній час, який означає дію чи стан, що відбувається в момент мовлення. У „Теоретичній морфології української мови” виділяють власне-теперішній, або теперішній актуальний, і невластне-теперішній, або теперішній неактуальний, залежно від того, які дії, процеси та стани збігаються з моментом мовлення про них¹⁰.

Власне-теперішній час позначає дії та стани, які, збігаючись з моментом мовлення, майже не виходять за його межі: *Повітря гуде оводами, комарнею і мушвою. Вони хмарами кишать у болотяних випарах, не дають спочинку худобі* (М. Олійник).

Невластне-теперішній час виражає дії, процеси та стани, які тільки певною мірою збігаються з моментом мовлення, одночасно виходячи в різні відрізки часу до і після цього моменту, тобто передують йому та настають після нього. Залежно від меж виходу за момент мовлення невластне-теперішній час

⁷ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 93.

⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 80–81.

⁹ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 93–95.

¹⁰ І. Вихованець, К. Городенська, *Теоретична морфологія української мови: Академ. грамика укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004, с. 251–252.

поділяють на розширений теперішній та постійний теперішній. Розширений теперішній виражає такі дії, процеси та стани, які збігаються з моментом мовлення і водночас входять в обмежені відрізки часу до і після цього моменту. Наприклад: *Гаї, завітчані в жовті і багряні барви, вигрівуються під лагідним осіннім сонцем* (І. Цюпа); *Діти граються на дитячому майданчику*. Постійний теперішній означає дії, процеси, стани, що відбуваються в момент мовлення, а також в усі періоди часу й після моменту мовлення: *Споконвіку Прометей Там орел карає, Що день Божий довбе ребра Й серце розбиває* (Т. Шевченко); *Весною в селі встають рано* (Гр. Тютюнник).

Минулий час означає дію (стан), що відбувалася або відбулася до моменту мовлення. Минулий час виступає у формі недоконаного і доконаного виду. Дієслова минулого часу недоконаного виду передають тривалі, повторювані дії, процеси та стани, розчленовані або нерозчленовані, що відбувалися в певний проміжок часу до моменту мовлення: *Погідне блакитне небо дихало на землю теплом. Половіли жита й вилискувались на сонці* (М. Коцюбинський). Минулий час доконаного виду означає дії, процеси та стани, які передували моменту мовлення і обов'язково роз'єднані з ним. Він має два різновиди значень: перфектне й аористичне. Перфектним є значення, коли результат дії, процесу або стану наявний тоді, коли про них повідомляють, і він актуальний у момент мовлення: *Долиною повилась річечка, наче хто кинув нову синю стрічку на зелену траву* (М. Коцюбинський); *Зів'яло листя*. Аористичним називається таке значення, коли результат у минулому завершеної дії не пов'язаний з моментом мовлення: *Командувач видав наказа до негайного виконання: атакувати в лоб Турецький вал* (Ю. Яновський); *Прогуркотіла підвода по шляху* (Гр. Тютюнник).

В українській мові функціонує також форма давноминулого, або передминулого, часу, за допомогою якої порівнюється часовий перебіг однієї дії щодо іншої в минулому: одна з цих минулих дій передує другій. Давноминулий час вживається переважно в одній з предикативних частин складного речення, тоді як в іншій частині виступає форма минулого часу: *Писар звелів був арештувати Петра, та громада не дала* (Б. Грінченко).

Майбутній час означає дію чи стан, що має відбутися після моменту мовлення. Майбутній час вживається у двох видових формах – доконаного і недоконаного виду. Дієслова доконаного виду у формі майбутнього часу означають дію, завершення якої передбачається в майбутньому, хоч сама дія може відбуватися в момент мовлення і навіть раніше: *Вгляджу ж в очак твоїх щастя блискуче, З любкою я обіймусь, І задавлю в собі горе пекуче, І до тебе усміхнусь!..* (О. Пчілка). В. В. Виноградов зазначав: „На відміну від описової форми майбутнього часу недоконаного виду форма майбутнього часу доконаного виду не протиставляє майбутню дію плану теперішнього. Дія, яку виражає ця форма, ніби виходить з теперішнього часу, простягаючись в майбутнє у завершальних моментах процесу, в його результаті, у той час як

початок дії може стосуватися і теперішнього часу”¹¹. Зауважимо, що в науковій літературі найбільш дискусійною є форма теперішнього-майбутнього доконаного¹². О. Потєбня зазначав: „Дія, що займає одну неподільну мить або більш тривала, але закінчена, не може бути сучасною актові усвідомлення цієї дії. Удар грому вразив мій слух, увійшов у мою думку, але, коли я усвідомлюю це, цього удару вже не чути, і мені залишається сказати: грім ударив або, коли чекають ще удару, – ударить. Я можу вжити теперішній час лише в тих випадках, коли дія уявляється настільки тривалою, що, почавшись до хвилини усвідомлення, не припиняється і протягом самого акту мовлення і усвідомлення: дощ іде (тобто тепер, коли я думаю про це). Сказаним пояснюється, чому поява видів і, зокрема, дієслів найкоротшої дії, потягла за собою втрату значення теперішнього у цих дієсловах; що ж до причин, чому теперішній одержав значення майбутнього, то вона полягає в усвідомленні спорідненості цих часів, більш давньої, ніж виділення слов’янської мови”¹³. Дієслова недоконаного виду в українській мові мають аналітичну і синтетичну форми майбутнього часу. Цими формами позначається дія, яка цілком перебуває в плані майбутнього: *І все життя своє буду, дитя моє, Серцем тебе пильнувать, І спочування повік таке самеє Буду тобі уділять. Як не вгаватиме, світлом сіятиме, Радістю серце моє, – Горе голубки його розбиватиме, радість журбою пов’є!..* (О. Пчілка).

Кожна часова форма, крім своєї категорійної семантики, може виражати семантику своїх суміжних часових форм. Вживання часових форм у невласній значеннєвій сфері називають транспозицією граєм часу¹⁴. Транспозиція (від лат. *transpositio* – перестановка) – використання однієї мовної форми у функції іншої. В основі транспозиції лежить семантичне чи функціональне зіставлення мовних одиниць¹⁵. Часова транспозиція є результатом обміну формально-семантичних характеристик суміжних граєм категорії часу: граматична часова форма, функціонуючи у не властивих для неї умовах, набуває нового темпорального значення — значення іншої граматичної форми, а семантична сфера, відповідно, отримує додатковий засіб вираження – граматичну форму іншої граєми¹⁶.

¹¹ В. Виноградов, *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986, с. 466–467.

¹² Докладніше про теперішньо-майбутній доконаний див.: А. Загнітко, *Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці*, Київ 1990, с. 47–52.

¹³ А. Потєбня, *op. cit.*, с. 166–167.

¹⁴ І. Вихованець, *op. cit.*, с. 255.

¹⁵ *Українська мова: Енциклопедія*, за ред. В. Русанівського, О. Тараненка, М. Залюка та ін., Київ 2000, с. 638.

¹⁶ Л. Наконечна, *Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови. Автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. філол. н.*, Івано-Франківськ 2008, с. 4.

Аналізу функціонально-ономасіологічних аспектів дослідження транспозиційних значень часових форм (зокрема теперішнього часу) дієслова в українській мові й присвячено пропоновану статтю. Транспозиційний потенціал у часових формах різний. Найбільший він у граем теперішнього часу, що зумовлено його центральною позицією в сукупності часових граем, а також їхньою внутрішньою рухливістю¹⁷.

Виділяють такі основні різновиди переносного вживання форм минулого часу¹⁸:

- а) минулий доконаний в контексті майбутнього (*Все! Ми загинули* – про майбутні події; *Прощавайте! Ми поїхали*);
- б) минулий доконаний в контексті абстрактного теперішнього (*Що з воза впало, те пропало*);
- в) минулий недоконаний у значенні абстрактного теперішнього – дуже рідко (*Людина неосвічена. Нічого не бачила, нічого не чула*).

Серед різновидів переносного вживання форм теперішнього часу виділяють¹⁹:

- а) теперішній історичний. Форми теперішнього історичного можуть позначати минулі дії, процеси та стани, які відбувалися (відбулись) до моменту мовлення. Він вживається в тих текстах, де наявна опозиція плану комунікації і плану інформації. Таке використання служить засобом наближення до читача або слухача минулих подій, наприклад: *Кохалася мати сином, як квіткою в гаї, кохалася... А тим часом батько **умирає**...* (Т. Шевченко). Теперішній-минулий час, вживаючись із частками *було, бувало*, у виразно розповідну модальність повідомлення, яке сприймаємо як спогад: *Ще парубком усе було до вчителя **ходить*** (М. Коцюбинський);
- б) теперішній емоційної актуалізації: *Ми жили на цій землі двісті років, і ось нам **кажуть**, що земля не наша* (З газети);
- в) теперішній на позначення майбутніх дій. Виділяють два різновиди такого вживання: 1) теперішній наміченої дії; 2) теперішній уявної дії. Наприклад: *Завтра **вирушаємо** в похід; Концерт **розпочинається** сьогодні о 19:00; Днями **святкуємо** ювілей відомого письменника; – Як я уявляю перспективу? – **Організую** тур Україною, **записую** ще один альбом, **випускаю** черговий компакт-диск. А там – побачимо...* (З газети).

Майбутній час також виявляє переносне вживання²⁰:

- а) майбутній доконаний на позначення минулої дії: *7 жовтня 1892 року він [І. Франко] **напише** до свого побратима з університетських років, публіциста, видавця і політичного діяча Михайла Павлика: „Дорогий друже! Шлю Вам поздоровлення з Відня...”* (З газети).

¹⁷ І. Вихованець, *op. cit.*, с. 255.

¹⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 256.

¹⁹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 104–106; І. Вихованець, *op. cit.*, с. 255.

²⁰ А. Бондарко, *Русский...*, с. 106–108; І. Вихованець, *op. cit.*, с. 255–256.

Часто форми майбутнього часу доконаного виду використовуються замість минулого, коли минулим подіям дають емоційно-експресивну оцінку, наголошують на раптовості, повторюваності чи інтенсивності дій або процесів. Цьому сприяє уведення частки *як* у препозицію щодо дієслова у формі майбутнього часу: *Пішов кобзар по улиці – З журби як заграє!* (Т. Шевченко);

- б) майбутній недоконаний у контексті абстрактного теперішнього або минулого, як правило, з емоційно-експресивним або модальним відтінком: *Ще й секретарки будуть мені вказувати!*; *Любив рибалку – понад усе! Отак цілими днями буде сидіти з вудкою над ставом і навіть пообідати не прийде* (З газети).

Часові форми характеризуються різною здатністю до транспозиції. Найбагатші можливості переносного вживання мають форми теперішнього недоконаного та минулого доконаного. Форми майбутнього недоконаного рідко виступають за межами контексту майбутнього, але й вони здатні до транспозиції. Сфера переносного вживання форм майбутнього доконаного – це вираження повторюваних та звичайних дій, віднесених до минулого. Майже не здатна до транспозиції форма минулого недоконаного. Відмінності між формами часу з погляду їх здатності до переносного вживання впливають із специфічних властивостей цих форм. Широке переносне вживання форм теперішнього часу ґрунтується на тому, що теперішній час актуалізує минулі та майбутні дії, уявляє їх сучасними, актуальними і відповідно презентує. Минулий доконаний представляє дію конкретно (локалізованою у часі) і реальною, „вже готовою”, і це служить основою переносного вживання даної форми. Менша здатність до транспозиції форми майбутнього недоконаного і модальна специфіка її переносного вживання пов'язана з тим, що ця форма позначає дію, яка ще не стала реальністю. Форма минулого недоконаного не має властивостей, які б сприяли її переносному вживанню. Фактично немає передумов для того, щоб уявити майбутні чи теперішні дії так, наче вони розвивалися, тривали, повторювались або просто відбувались в минулому, що й пояснює надзвичайно обмежене, майже виняткове її транспозиційне вживання.

Виступаючи в переносному вживанні, часова форма опиняється в тих умовах контексту, де звичайно функціонує інша форма у своєму прямому значенні. Між цими формами встановлюються відношення синонімії. Умовно можливою є заміна переносно вживаної форми іншою формою, що виражає пряме значення. Такі, зокрема, відношення між теперішнім історичним та формами минулого часу, між теперішнім на позначення майбутніх дій і формами майбутнього доконаного та майбутнього недоконаного, а також співвіднесеність форм майбутнього недоконаного в переносному вживанні і форм теперішнього в прямому, форм минулого доконаного і співвідносних з ними форм майбутнього доконаного. Такі відношення виражаються

формулюванням типу „теперішній час замість минулого”, „теперішній замість майбутнього”. Проте, як зазначає О. Бондарко, такі формулювання не можна вважати точними, бо вони не враховують відмінностей між цими формами (ніби вони семантично тотожні). Можливість заміни переносного вживання однієї форми прямим вживанням іншої не означає, що ці форми в даному контексті рівнозначні. Можна говорити лише про часткову тотожність значень. Збіг значення переносного вживання форми з семантикою іншої форми обмежується в основному лише тими семантичними елементами, які зумовлені контекстом. Власне ж граматичне значення даної форми відрізняє її від відповідної форми у прямому вживанні²¹. О. Потебня зазначав: „Кожна форма на своєму місці. Кожна відповідає певним вимогам думки мовця, зрозуміло, якщо припустити в ньому знання своєї мови, оскільки про помилкове вживання форм тут немає чого говорити. Слухаючи його мовлення, ми можемо міркувати так і сяк: мовляв, міг вжити майбутній замість теперішнього. Такі міркування помилкові: міг, але не вжив, тому що не міг. Завдання ж граматики – знайти психологічні умови вживання форми, або простіше: точно визначити її значення”²².

Як зауважив О. Ісаченко, однією з найпоширеніших помилок лінгвістичного аналізу є змішування значення граматичної форми з тим фактом об’єктивної реальності, який цією формою позначається. Наприклад: *У 1848 році Марк приїхав до Парижа – У 1848 році Марк приїжджає до Парижа; Завтра я поїду до Праги – Завтра я їду до Праги*. Мовознавець виступає проти думки, що в наведених реченнях вживаються „синонімічні” форми: „Позначаючи той самий факт об’єктивної реальності (процес, подію), кожна з наведених дієслівних форм зберігає в усіх випадках своє інваріантне граматичне значення, визначене не безпосередньою віднесеністю дієслівної форми до позначуваної нею реальності, а місцем в системі видо-часових форм російської (а також й української – І. Д.) мови”²³.

Багато випадків переносного вживання форм часу характеризуються особливою експресивністю та емоційністю. Ця особливість значною мірою є наслідком розходження, контрасту між контекстом і граматичним значенням форми. Але образність, емоційність та експресивність – типова, характерна, але не обов’язкова ознака переносного вживання часів.

Поняття транспозиції дуже важливе для визначення значення граматичної форми. Різноманітність контекстуально зумовлених значень може призвести до розширення власне граматичного значення форми і навіть заперечення існування цього значення, якщо не враховувати специфіку переносного вживання. Загальне значення граматичної форми повинно охоплювати всі ви-

²¹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 108–109.

²² А. Потебня, *Из записок...*, с. 112.

²³ А. Исаченко, *op. cit.*, с. 469.

падки її вживання, зокрема і вживання переносне. Проте варто чітко розрізняти, з одного боку, те, що виражається самою формою, а з іншого, – те, що виражається контекстом, який її оточує. Оскільки при транспозиції контекст суперечить граматичному значенню форми, передаване ним значення не повинне охоплюватися загальним значенням граматичної форми. І навпаки, при визначенні загального значення граматичної форми обов'язково повинно враховуватися значення, виражене при транспозиції саме цією формою, а не контекстом. Якщо тут відбивається те значення, яке визначається як загальне або основне, значить, воно визначене правильно.

Отже, при прямому вживанні форм часу контекст конкретизує й уточнює її значення. Значення дієслівної форми узгоджується з контекстом. При переносному вживанні часів, навпаки, спостерігається розбіжність між часовим значенням дієслівної форми і темпоральністю контексту. Контекст вступає в протиріччя з граматичним значенням часової форми²⁴. Переносне вживання часової форми реалізується внаслідок зіткнення уявлень людини про об'єктивний (логічний) і граматичний час певної події. При цьому показником логічного часу виступає контекст, а граматичного часу – транспонована дієслівна форма.

Передумовами транспозиції граматичної форми виступають такі чинники:

- 1) семна структурованість граматичного значення;
- 2) наявність спільних сем (елементів структури граматичного значення) як основи метафоричного переносу;
- 3) існування на рівні системи мови синонімічної форми, що вживається в прямому значенні на місці транспонованої форми.

Умови транспозиційного процесу:

- 1) перенесення форми в межах однієї парадигми;
- 2) наявність синтаксичного оточення (транспозиція форми реалізується в тканині контексту або за підтримки досить сильної відповідної комунікативної ситуації)²⁵.

Механізм транспозиційного процесу виявляється у таких основних етапах: перший етап (механічний). Граматична форма (транспонована) потрапляє в нові, не властиві їй, контекстуальні умови; другий етап (якісних змін). Відбувається взаємодія граматичного значення форми і граматичного значення контексту, в результаті чого утворюється синтез іншої якості – граматичне значення комунікативної одиниці, яке охоплює і граматичне значення транспозита, тобто транспонованої форми. Граматичне значення форми й граматичне значення контексту взаємодіють внаслідок накладання їхніх

²⁴ А. Бондарко, *Проблеми граматической семантики и русской аспектологии*, Санкт-Петербург 1996, с. 98.

²⁵ І. Піддубська, *Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2001, с. 8.

семантичних полів. Як результат цього – зміни у смисловій структурі граматичного значення форми й виникнення супровідних конотацій. На цих засадах ґрунтується функціонування часової дієслівної метафори²⁶.

Розглянемо конкретні випадки часової транспозиції дієслова в українській мові на прикладі форм теперішнього часу.

Теперішній час транспонується в площину минулого й майбутнього.

Транспозиція презенса в зону минулого (теперішньо-минулий час²⁷) реалізується в таких основних різновидах:

- а) теперішній історичний (його різновид – теперішній живописний);
- б) теперішній емоційної актуалізації;
- в) теперішній хронологічний.

Теперішній історичний час – яскравий приклад переносного вживання презенса в значенні минулого. Форму теперішнього історичного інколи називають ще „теперішній розповідний”²⁸. Справді, у даному випадку ідеться про використання форм теперішнього часу у розповідях про минуле. Основним завданням теперішнього історичного є актуалізація минулого. Це форма живої розповіді про події минулого, що зображаються так, наче вони відбуваються у нас на очах²⁹.

Теперішній історичний виступає у функціях послідовних разових граничних дій (замість форми минулого часу недоконаного і доконаного виду) і одночасних разових, необмежено-тривалих і узагальнених дій (замість форм минулого недоконаного виду): *Степ лишився позаду. Максим перейшов усі яри й переярки, всі горби й пагорби, перебрів усі потоки й протоки, переліз через усі провалля – і ось він **іде** вже городами-садами... Степ лишився позаду, а він **іде** садами, городами, навпростець. **Перетинає** вулиці й перевалки навскоси, **переступає** тини й **перебрідає** канави, дивлячись усе вперед, усе вперед, просто перед собою, маніякальним зором. Він **іде** по прямій... Вже люди зустрічаються в вуличках і в дворах і **кивають** йому, а він **іде**... **іде**... Він нікого **не бачить** і нічого **не чує**, і нічого **немає** в його думці, крім мети... **Йде**...; Десять днів не гасила її [свічку] стара Чумачиха, все міняла, синів дождаючи, над «душкою» старого сидючи. А в суботу поминальну запалила оце її знову, бо прийшла телеграма. Найменший почув. І десь **іде**. Отой найдорожчий і найнещасливіший, найбільша материна потіха і найбільше горе. А чей і старий Чумак за нього серцем зітлів та й у землю сиру від журби тяжкої ліг. **Розгладжує** мати папірець рукою, а сама **дивиться** на свічку і щось **шепоче**. **Чекає**. Лиш час від часу **зітхає** тяжко — либонь життя тяжке та й синову долю **передумує**, зустрічі **жде**. Так від самого ранку (І. Багрянний).*

²⁶ *Ibidem*, с. 8–9.

²⁷ Сучасна українська літературна мова. Морфологія, за ред. І. Білодіда, Київ 1969, с. 370.

²⁸ А. Бондарко, *Русский...*, с. 104.

²⁹ М. Шелякин, *op. cit.*, с. 102.

Минулі події тут позначаються не просто як факт чи перелік фактів минулого, але й так, наче вони заново сприймаються та переживаються. Тут презенс виражає актуалізуюче минуле, яке метафорично ототожнюється з теперішнім.

Теперішній час, що вживається у значенні історичного презенса, може виражати дії, які повторюються, поновлюються: – *А колись було як? Ні тобі лікаря, ні звершала, заплющив чоловік очі, склав руки – готов. Закопали його, а він оживає під землею, **стогне, ворочається, може, й кричить**, а вже тоді **вмирає** насправді, і ото **припадає** лицем до землі* (П. Загребельний). У даному випадку форми презенса транспонуються у план минулого в більш загальному значенні повторюваної дії. В. М. Русанівський виділяє різновид теперішнього історичного – теперішній живописний: „Ці назви зумовлені характером текстів, у яких зустрічаються форми теперішнього часу: перші характерні для розповідей про події минулого, другі використовуються в описах картин природи”³⁰. Наприклад: *То була кольорова фесрія! Сходячи просто в очі, сліпучо **сяє** сонце. Велике, воно **підіймається** з-за обрїю вогняною півкулею. Це – в центрі. А праворуч – земля, оздоблена великим колоссям стилізованої пшениці, і ліворуч – море. Над сонцем синя баня неба, поділена на концентричні кольорові кола – від рожевого над сонцем і до темного ультрамариново-зеленого вгорі, в зеніті. Ті кола концентричні **перетинають** широкі пасма променів, розходячись від сонця конусом. І на місці перетинання з кожним колом ті всі промені **дають** інший колір... Сліпуча кольорова, спектральна мозаїка. А по тій мозаїці, зліва направо по діагоналі, з-за сонця просто на глядача **їдуть** сиві, білі й чорні хмари – зловісні, пекельно-динамічні. Виходячи з точки, як дим від пострілу, вони **стремлять** вгору по діагоналі й там **розгортаються, клубочаться, нависають** сталєво-сизими й чорними брилами, загрожуючи впасти на сліпуче сонце й його роздушити. А з-за тих хмар, аж з найдалшого куточка вгорі, **вилітає** веремія цяток. Наближаючись шаленим льотом униз, до сонця, вони по одній **розгортаються** в зграю ластівок – чорних із бронзовою каймою. А низько над морем та над землею, понад колоссям вусатої пшениці, ті ластівки **вивертаються** білими грудьми до сонця... І то вже ніби, не ластівки, то буревісники над морем і над землею, над золотими струнами – ні, над списами пшеничної ості степу... (І. Багрянний).*

Часова віднесеність до минулого впливає з контексту: *Ніч була болісно-довга, якась безкінечна і водночас коротка, мов зойк радості і розпуки, вона зовсім не мала вечора (адже все почалося опівночі) і непомітно злилася з ранком, і коли я нарешті спам’ятався, то ніяк не міг збагнути, світло чи птьма довкола мене, на початку чи вже при кінці безрадїсної своєї мандрівки я **перебуваю*** (П. Загребельний); *Заплющивши очі, Максим лежав*

³⁰ Сучасна українська літературна мова..., с. 370.

*і слухав, як гули десь шляхи з трьох сторін. Потім почало здаватись, що те все гуло тільки в його голові, у вухах. Він задрімав. А може, й не задрімав, а просто лежав і марив... Так, бувало, колись він маленьким у гарячці, перестудившись, залізе на піч і **лежить**... І так було приємно-приємно: гаряча голова аж гула від дивних картин, що пропливали в ній, і чого-чого тільки не відбувалося з ним, – він жив тоді в іншому, казковому, химерному світі, що повставав у його збудженій уяві (І. Багрянний).*

Отже, теперішній історичний час створює так званий ефект присутності, актуалізуючи й унаочнюючи події минулого³¹. Функцію теперішнього історичного варто розглядати з погляду макроструктури тексту, яка зумовлює перемикання локації читача/слухача/автора з плану теперішнього до плану минулого³².

Теперішній „емоційної актуалізації” (термін О. В. Бондарка) – це такий тип переносного вживання форми теперішнього часу, коли в контексті минулого часу вона підкреслює здивування чи обурення мовця яким-небудь фактом, демонструючи цей факт як подію теперішнього: *Я нічого не вигадувала. Він сам пішов. Я гукаю, а ти мовчиши, не приходиши (П. Загребельний); Якийсь дивак розмахував прикладом рушниці у щілині... Але ж я не п'яний був і роздивився, що то був якийсь бузувір у штанях... Дівчина почервоніла. Сутилась, сутилась. А далі, як зарежечеться... — Чого ти? — Так, кажеш, бузувір? Ха-ха-ха! Чудне слово. — Авжеж. На нього **насідає** сатана чорна та здоровенна, а він її **товче** прикладом...; Жили! Жили ми, синку!.. Ну, а потім пішло все шкереберть... Десь прогнівили Бога. Нові часи, нові порядки. І настало таке, що люди за голови **хапаються**. Прийшла советська власть і все перевернула (І. Багрянний); Зі Штатів прийшов пакунок. І як тут не обурюватися – десь там його **розгортають, перебирають** зміст пакунка, неохайно **переклеюють** і, як ні в чому не бувало, **відправляють** далі адресату! (З газети).*

Часова форма теперішнього „емоційної актуалізації” виявляє стилістичну специфіку, виражаючи суб'єктивно-емоційно-оцінне ставлення мовця до певних подій минулого.

Теперішній хронологічний є окремим типом транспозиції теперішнього в контекст минулого. Використання хронології подій найбільше виявляє його характерні якості та комунікативні умови вживання: *Тоді, в сорок шостому, Климушняк теж отак **приходить**, поторохкав з трибуни, сів у машину й покотив до свого кабінету, не знайшовши в нашому інституті ні ахматових, ні зоценків; Шістдесят п'ятий рік – Брежнєв **відрікається** від*

³¹ А. Грищенко, Л. Мацько, М. Плющ та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. П. Грищенка, Київ 2002, с. 382.

³² О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження*, Одеса 1996, с. 89.

Хрущова... Сімдесят шостий рік, Брежнєв, підштовхуваний під лікоть Суслевим, **зрікається** самого Брежнєва, туман і пітьма **наповзають** навіть на ті нечисленні дні... (П. Загребельний). Різниця між моментом мовлення та історичним планом інтерпретується як пов'язане з переходом від більш конкретного та суб'єктивно забарвленого повідомлення до більш об'єктивного викладу фактів минулого, при якому особистість мовця наче зникає. Події, що позначаються за допомогою теперішнього хронологічного, потрапляють в площину абсолютного часу, в якій не існує розподілу на минуле, теперішнє та майбутнє³³.

Як зауважує С. С. Єрмоленко, виступаючи у своєму прямому значенні, форма теперішнього не вживається для вираження конкретної одиничної дії, взятої в її цілісній завершеності, оскільки така цілісність та завершеність суперечать її категорійному видо-часовому змісту. Таке вживання характерне лише для позначення короткочасної дії. Наприклад, у мовленні коментатора матчу: *Кімнату заповнив голос коментатора... „Лобановський **вкидує** м'яч. Канівський **стрибає**, але **не дістається** до м'яча. Кутувий”* (П. Загребельний). Такі дії сприймаються як моментальні, позбавлені часової протяжності. Однак, яка б короткочасна дія не була, вона характеризується певною протяжністю, і тому її перебіг у момент мовлення можна передати за допомогою презенса, хоча миттєвість цієї дії призводить до того, що вона закінчується раніше, ніж мовець встигне позначити її відповідною темпоральною формою³⁴.

Як зауважує Л. Б. Наконечна, транспоновані форми теперішнього спроможні відтворювати одиничні й ітеративні ситуації минулого та створювати з іншою, нетранспонованою, дієслівною формою в поліпредикативних структурах такі семантико-синтаксичні відношення, як протиставлення, еднальності, пояснення, зумовленості³⁵.

Крім наведених вище форм, О. І. Бондар виділяє також теперішній письмового репортажу, що характеризується тотожністю локації автора і персонажів, реальністю події в минулому, об'єктивізованістю викладу (*І ось **прошкую** колгоспною вулицею... **Оглядаємо** відгодівельний комплекс на вісім тисяч голів. **Заходимо** до приміщення: свині **лежать** чисті, нагородвані* (Ю. Хорунжий)); теперішній сценічний, що характеризується тотожністю локації автора і персонажів, реальністю події в минулому, суб'єктивізованістю викладу (*Софія Петрівна **Ламає** руки) **Який сором!** **Яка ганьба!*** (І. Кочерга))³⁶.

³³ С. Єрмоленко, *Образные средства морфологии*, Київ 1987, с. 32–33.

³⁴ *Ibidem*, с. 38.

³⁵ Л. Наконечна, *op. cit.*, с. 11.

³⁶ О. Бондар, *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1998, с. 19.

Основною ознакою описаних типів темпоральної метафори є унаочнення й актуалізація подій минулого. Уживанішими у функції теперішнього історичного й теперішнього емоційної актуалізації виступають лексеми на позначення найважливіших дій фізичної та інтелектуальної сфери людини (*йти, їхати, сидіти, говорити, бачити, дивитись, запитувати, відповідати, думати* тощо)³⁷.

Теперішній час зі значенням майбутньої дії (теперішньо-майбутній³⁸) виражається формами теперішнього часу, які поєднуються з прислівниками і прислівниковими сполученнями, створюючи мовну ситуацію, характерну для майбутнього часу. Наприклад: *Завтра ти вирушаси у далеку дорогу; — Зрозумійте — днями виступаємо на велику справу.*

Вживання форми теперішнього часу зі значенням майбутньої дії надає їй функції передбачуваного майбутнього з відтінками готовності, рішучості. При такому вживанні форма теперішнього часу недоконаного виду позначає не конкретно-процесний характер дії, а його констатацію, тобто виступає в нейтралізованій функції. Тому в цих випадках можлива заміна форми теперішнього часу недоконаного виду формою майбутнього недоконаного і доконаного виду залежно від їхніх видових значень, лексичного значення дієслова і контексту: *Сьогодні я обідаю в кафе / буду обідати в кафе; Він незабаром їде / поїде у відпустку.*

Теперішній час зі значенням майбутньої дії реалізується як:

- а) теперішній наміченої дії (наміру, запланованого майбутнього);
- б) теперішній уявного майбутнього;
- в) теперішній негайної дії;
- г) теперішній актуалізованого майбутнього.

Теперішній наміченої дії позначає дію, що реалізується в майбутньому, але намір, готовність, рішучість її здійснити чи впевненість у тому, що вона здійсниться, проявляється вже в теперішньому³⁹. Ця форма теперішнього вживається, щоб позначити майбутню дію, яка в момент мовлення вже запланована та буде втілена в життя в результаті здійснення якої-небудь програми, наміру тощо⁴⁰. Часто в контексті наявні лексичні показники майбутнього (*завтра, наступної зими, незабаром, через тиждень* тощо), але віднесеність дії до майбутнього може бути позначена і завдяки сусідству з формами так званого теперішнього-майбутнього доконаного чи майбутнього недоконаного, впливати із загального значення контексту, що виключає віднесеність дії до минулого та теперішнього: *Він там завтра якусь нараду проводить* (П. Загребельний); *Тоді Андрій підвів голову: — Ви мені простіть, браття... Тільки*

³⁷ І. П'іддубська, *op. cit.*, с. 14.

³⁸ *Сучасна українська літературна мова...*, с. 371.

³⁹ А. Бондарко, *Русский...*, с. 105.

⁴⁰ С. Ермоленко, *op. cit.*, с. 61.

ж я не знав, що зустріну вас тут... Через годину я **від'їжджаю**; Бджілки позаповзають в розжеві дзвіночки, що **вкривають** рясно високі стебла (точнісінько, як розжі, тільки дрібні!), **попорпаються** там, потім **здіймуться** і **летять** десь (І. Багрянний). Найчастіше вживаються в такому значенні дієслова переміщення в просторі. Наприклад: *Я наступної зими їду за кордон; Я сьогодні їду до магазину після занять.*

Теперішній уявного майбутнього як переносне значення властиве тільки формі теперішнього часу. В уявному майбутньому форма теперішнього використовується або замість форми майбутнього доконаного граничних дієслів, або замість форми майбутнього недоконаного виду неграничних дієслів, як і у відповідних випадках історичного теперішнього. Теперішній уявної дії слід трактувати на рівні макроструктури тексту як перемикання локації мовця зі сфери теперішнього у сферу майбутнього: *Завтра він **приходить** до мене, я **саджу** його за стіл і **розповідаю** про цю пригоду; Уяви собі: я **працюю** на такому місці (П. Загребельний); — *Майбутні історики німецькі напишуть, що тут до останку, до загину стояли німецькі солдати, але то не буде правда... Доказом цього є оця братська могила, одна з незчисленних, що були й що ще будуть тут, по нас. Гураган її зрівняє з землею. Нащадки її забудуть або й не знатимуть. Але це нічого **не міняє**. Тут лежатимуть кості як доказ, що до останку, до загину тут стояли Ми. І ця правда колись устане на увесь зріст і буде записана на скрижалях історії...* (І. Багрянний).*

Теперішній негайної дії позначає такі заплановані дії, які будуть реалізуватися в найближчий час, який настільки наблизений до моменту мовлення, що їх можна собі уявити як ті, що вже реалізувалися⁴¹. Наприклад: *Та вже **несу**; А я вас **питаю**: а чому він крадій?; Тут я **звертаюся**; Зараз **їду*** (П. Загребельний). Негайний теперішній (*Я **зараз їду***) сполучає в собі відображення реального майбутнього і психологічного теперішнього.

Зі значення запланованого майбутнього може розвиватися значення зобов'язання. У цьому випадку переносне значення виходить за межі темпоральної семантики. Характерно, що форми теперішнього часу тут можна замінити не формами майбутнього, а поєднанням модальних слів типу *повинен, маєш, зобов'язаний, потрібно, треба, необхідно, доведеться*. Наприклад: *Зранку, ще до настання десятої години, вона **мала обдзвонити** всіх членів журі і нагадати, що рівно о десятій **починається** (пор.: *почнеться*) засідання, те вирішальне, так давно очікуване всіма засідання, на якому **вирішиться** доля конкурсу* (П. Загребельний).

Теперішній актуалізованого майбутнього – маловживана форма футурального презенса. Шляхом вживання теперішнього часу в цьому переносному значенні, що є футуральною аналогією історичного презенса, мовець позначає віднесеність дії до майбутнього і водночас зображає цю дію так,

⁴¹ *Ibidem*, с. 63.

якби вона сприймалася у момент мовлення⁴². — *Так я в кожний колгосп по трактору поставлю, угоду про натуроплату укладу, харчування для трактористів забезпечу на весь сезон – і все тобі в порядку, плани виконують, показники є, досягнення наочні* (П. Загребельний); *Минуть роки, минуть десятиліття, минуть століття, про нас говоритимуть різні речі, про нас говоритимуть, може, навіть зі сміхом, як про тих, що панічно ридали від жаху, але ніхто ніколи не скаже, не посміє сказати, що ми піднесли руки догори й здалися. Ні. Ніхто цього не посміє сказати! Бо це буде неправда. А хто не здався, той ще не є переможений. Поляглий навіть в нерівній бою не є переможений до кінця. Він лише є фізично вбитий, але ворогові нема з чого тріюмфувати. Неупокорений мертвий **воскресає** завжди. Минуть десятиліття, і ми воскресемо в народній пам'яті...* (І. Багрянний).

Як зазначає Л. Наконечна, факт транспозиції дієслівних форм теперішнього часу в поліпредикативних структурах із семантикою майбутнього засвідчує наявність предиката, вираженого формою майбутнього доконаного виду у прямому часовому значенні, в конструкціях із такими семантико-синтаксичними відношеннями між предикативними частинами: а) із відношеннями зумовленості, зокрема із умовно-наслідковими, часовими: *Значить так: до вечора відпочиваємо, а тільки смеркне, я йду в село* (А. Дімаров); б) із відношеннями пояснення: *Слухай, як ми зробимо: збираємо зраст і несемо до колії, а в поїзді кондуктор навіть не запитає квитка* (С. Пушик)⁴³.

На особливу увагу заслуговує вживання форми теперішнього-майбутнього часу доконаного, проте не всі мовознавці погоджуються щодо виділення цієї форми. Оскільки пряме вживання форми теперішнього-майбутнього доконаного часу охоплює план майбутнього та теперішнього, то переносне вживання допускає транспозицію в план минулого⁴⁴. Згадана форма виступає у функціях інтенсивної раптової дії (замість форми минулого часу доконаного виду), модального теперішнього (замість форми минулого часу недоконаного виду модальних дієслів *могти, хотіти* разом з інфінітивом доконаного виду), регулярно повторюваної дії в кратно-співвідносних конструкціях (замість минулого часу недоконаного виду): — *А тут наважилась-таки, взяла... Убий мене грім небесний, не втямлю нічого. Тільки й збагнула...* (П. Загребельний); *Буває, мій товариш **відвідає** мене і **розповість** багато цікавого про свої археологічні експедиції* (З газети); *Нарешті, ще одне стримувало його від будь-якого божевільного вчинку, це явно ідіотична, підступна, але настирлива іскорка надії, що все **може скінчитися** щасливо, нічим* (І. Багрянний).

⁴² *Ibidem*, с. 69.

⁴³ Л. Наконечна, *op. cit.*, с. 14.

⁴⁴ А. Бондарко, *Русский...*, с. 106–107.

Особливим різновидом переносного вживання форми теперішнього-майбутнього доконаного часу є її функціонування в поєднанні з часткою *як, як не*. Це вживання властиве розмовному стилю і відповідно плану мовлення: *Я, сказати правду, задрімав трохи. Стою, дрімаю! Коли воно щось ніби як шелесне та як хрокне – та я як підстрибну!* (П. Загребельний).

Форма теперішнього-майбутнього доконаного часу реалізується в різних типах передачі минулої дії:

- а) повторювана відносно тривала дія: *Він і зготує сніданок, і принесе мені в постіль;*
- б) повторювана несподівана дія: *А, бувало, вона раптом запропонує...;*
- в) короткочасна інтенсивна дія з визначеною кратністю: *Раптом як гуркоче – і раз, і вдруге, і третє... тощо.*

Форми теперішнього-майбутнього доконаного часу використовують найчастіше для позначення регулярно повторюваних, типових, тобто позачасових, процесів.

Отже, явище функціональної транспозиції полягає в тому, що у відповідних контекстах часові форми втрачають свої первинні категорійні функції і вживаються у невласливих їм вторинних значеннях. Проте, як слушно наголошують автори „Теорії функціональної граматики. Темпоральність. Модальність”, „при метафоричному вживанні граматичної форми притаманне їй значення не зникає, а так чи інакше виявляється, розходячись зі значенням контексту. У цьому розходженні, контрасті між власним значенням форми і змістом контексту або мовленнєвої ситуації і полягає сутність транспозиції (переносного вживання граматичної форми)⁴⁵. Про вживання форми минулого доконаного у позначенні майбутніх дій в слов'янських, зокрема українській, мовах О. Потебня писав: „У наведених прикладах... [*„Молися ти господу, трудися, ..., А я нішов до іншої землі”*] минулі часи так і залишилися минулими. Їхнє граматичне значення ніскільки не затемнилося (не затьмарилося – І. Д.), не переінакшилося, оскільки, хоч дія, позначена ними, дивлячись збоку, є майбутня, але самому мовцю в момент мовлення вона видається минулою⁴⁶. Аналізуючи вживання дієслівних форм у контекстах, наприклад, „*Так иногда лукавый кот... За мышью крадется с лежанки: Украдкой, медленно идет, Полузажмурясь подступает, Свернется в ком, хвостом играет, Разинет когти хитрых лап И вдруг бедняжку цап-царап*” (О. Пушкін), О. Потебня зауважує, що „вірність звичаям мови у розглядуваних виразах полягає зовсім не в тому, що значення майбутнього часу в них втрачається, а навпаки, в тому, що звичність дії позначена майбутнім доконаним. Вона могла б бути позначена і теперішнім, як у попередніх трьох віршах; але в такому випадку ми мали б перед собою генетичне зображення поступового

⁴⁵ Теория функциональной грамматики..., с. 27.

⁴⁶ А. П о т е б н я, Из записок по русской грамматике: в 4 т., т. I-II, Москва 1958, с. 272–273.

розвитку дії, а не швидко їх зміну в думці⁴⁷, оскільки „внутрішня форма майбутнього часу доконаного є в російській мові... теперішній час дієслів доконаних. Інакше кажучи, ... майбутній час представляють теперішнім: це майбутнє спочатку було змістом особової думки, потім ... стало формою нового змісту – стало змістом мови, тобто представленням⁴⁸. Такої ж думки щодо збереження за формою її граматичного значення в умовах переносного вживання дотримується О. Пешковський. Він, зокрема, зазначає, що у випадку „завтра я від'їжджаю”, де наявне певне протиріччя між значенням форми і реальними умовами мовлення, форма теперішнього часу не лише не втрачає свого значення, а, навпаки, „виступає в своєму основному значенні особливо яскраво, і яскравість ця створюється саме протиріччям між нею і реальними умовами мовлення...”⁴⁹. Таке переосмислення форм, першоджерелом якого виступає насамперед багате на експресивні засоби і модальні характеристики усне мовлення, продуктивно використовується як стилістично-зображальний прийом у художніх текстах. Транспозиція часових форм у сучасній українській мові охоплює всі три темпоральні дистанції: минулий, теперішній, майбутній. У процесі темпоральної транспозиції дієслова відбувається накладання часової семантики транспонованої форми на часову семантику комунікативного контексту; виникає семна двоплановість, яка є причиною появи контрасту на вербальному рівні (форма – словесний контекст). Переносне вживання часових форм виявляється в тісній взаємодії з видовою та модальною семантикою, здійснюється на основі спільних сем граматичних значень транспонованої форми та синонімічної форми, що вживається в первинній функції. Серед спільних сем виділяється базова, зумовлена приналежністю до парадигми часових форм, – „здійснення дії щодо моменту мовлення”, і додаткові – „охоплення / неохоплення виявом дії моменту мовлення”, „реальність / ірреальність дії”, „результативність / нерезультативність”, „одноактність / процесність” тощо (залежно від різновиду транспозиції). Внаслідок взаємодії темпоральної семантики обох форм відбувається актуалізація певних сем, яка зумовлює появу відповідних конотацій⁵⁰. Механізм транспозиції також дає змогу спростувати „безознакову” інтерпретацію значень аналізованих форм, зокрема презенса, не просто постулювати значення сучасності (яке може повністю збігатися з моментом мовлення, а також виходити за його межі), а й вивести його з аналізу часткових значень (особливо в умовах транспозиції), „ніби розщеплюючи... семантичні комплекси і виявляючи, що виражається контекстом або мовленнєвою

⁴⁷ А. Потебня, *Из записок...*, т. IV, вып. II, с. 125.

⁴⁸ *Ibidem*, с. 120.

⁴⁹ А. Пешковский, *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 2001, с. 207–208.

⁵⁰ І. П'іддубська, *op. cit.*, с. 13.

ситуацією, а що залишається на долю граматичної форми⁵¹. Тому цілком слушною видається теза про те, що значення сучасності у широкому витлумаченні – це та системна основа, на яку накладаються елементи середовища, котрі дають у взаємодії з цією основою такі часткові функції, як теперішній актуальний, теперішній історичний, теперішній в контексті майбутнього, теперішній узуальний тощо.

ЛІТЕРАТУРА

- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Функціонально-ономасіологічний аспект. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Київ 1998.
- Бондар О., *Темпоральні відношення в сучасній українській літературній мові: Система засобів вираження*, Одеса 1996.
- Бондарко А., *Проблемы грамматической семантики и русской аспектологии*, Санкт-Петербург 1996.
- Бондарко А., Буланин Л., *Русский глагол*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1967.
- Виноградов В., *Русский язык (Грамматическое учение о слове)*, Москва 1986.
- Вихованець І., Городенська К., *Теоретична морфологія української мови: Академ. граматики укр. мови*, за ред. І. Вихованця, Київ 2004.
- Грищенко А., Мацько Л., Плющ М. та ін., *Сучасна українська літературна мова: Підручник*, за ред. А. Грищенко, Київ 2002.
- Ермоленко С., *Образные средства морфологии*, Киев 1987.
- Загнітко А., *Дієслівні категорії в синтагматиці і парадигматиці*, Київ 1990.
- Загнітко А., *Теоретична граматики української мови. Морфологія*, Донецьк 1996.
- Исаченко А., *Грамматический строй русского языка в сопоставлении с словацким. Морфология, Часть II*, Братислава 1960.
- Наконечна Л., *Семантико-функціональна транспозиція часових форм дієслова в поліпредикативних структурах сучасної української мови. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Івано-Франківськ 2008.
- Пешковский А., *Русский синтаксис в научном освещении*, Москва 2001.
- Піддубська І., *Модальна і темпоральна транспозиція дієслівних форм. Автореф. дис. ... канд. філол. наук*, Донецьк 2001.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике: в 4 т., т. I-II*, Москва 1958.
- Потебня А., *Из записок по русской грамматике: в 4 т., т. IV, вып. II*, Москва 1977.
- Сучасна українська літературна мова. Морфологія*, за ред. І. Білодіда, Київ 1969.
- Теория функциональной грамматики: Темпоральность. Модальность*, под ред. А. Бондарко, Ленинград 1990.
- Українська мова: Енциклопедія*, ред. кол. В. Русанівський, О. Тараненко, М. Заблук та ін., Київ 2000.
- Шелякин М., *Функциональная грамматика русского языка*, Москва 2001.

⁵¹ *Теория функциональной грамматики...*, с. 27–28.

**FUNCTIONAL-ONOMASIOLOGICAL ASPECTS
OF RESEARCH INTO THE TRANSPOSITIONAL MEANING
OF VERBAL FORMS OF TENSES IN MODERN UKRAINIAN**

The article is devoted to the issue of the transpositional use of verbal forms of tenses in the modern Ukrainian language. The specificity of the transpositionality of verbal forms of tenses has been identified as well as the conditions and rules of forming the transposed meaning of verbal forms of tenses. The main types of metaphorical use of the temporal forms of the verb have been distinguished. The main cases of the temporal transposition of the verb (including verbal forms of the Present Tense) in the Ukrainian language have been analysed. Transposition of the Present to the Past and Future Tenses has been described. The internal mechanism of the temporal transposition of verbal forms of Tense has been elucidated. The preconditions of accompanying connotations have been studied.

Key words: grammatical category of Tense, Tense of verb, grammatical transposition, temporal transposition of verbal forms, transposition function of temporal form, direct and transposed meaning, category of Temporarity, temporal context.